

Weiss János

Tényleg: mit jelent?

*Vitatbatatlan, hogy [...] a múlton
még nem sikerült túllépni [...]*

Ezt a lakonikus mondatot (vagy félmondatot) Adorno 1959 őszén (a háború befejezése után már majdnem másfél évtizeddel) mondta ki egy viszonylag szűk körű előadáson.¹ Ezt az előadást pár hónappal később aztán a Hessischer Rundfunk is közvetítette; ennek már óriási hatása volt. Szóval, 1959-ben vagyunk: Cliff Richard és a The Shadows *Living Doll* című dala vezeti a slágerlistákat, dül a hidegháború, de már az óvatos közeledés első lépései is látszanak. Nagy verseny folyik a világűr meghódításáért. Május elsején hatszázezer ember tüntet a berlini szociáldemokrata polgármester (Willy Brandt) mellett; a New York-i játékvásáron bemutatják a Barbie babát. A német Bundesligában az Eintracht Frankfurt nyeri a bajnokságot. (A Frankfurtnak mindmáig ez az egyetlen bajnoki címe.) A döntőre a berlini olimpiai stadionban kerül sor, 75 ezer néző előtt, ahol az Eintracht Frankfurt 5:3-ra győz a Offenbacher Kickers ellen. (A Frankfurt egyik legjobb játékosa ekkor a középcsatár Sztáni István volt.)² A riportert meg is említi, hogy Frankfurt és Offenbach között mindössze 11 kilométer a távolság. És még azt is elmondja, hogy Frankfurt Offenbachhoz eső legközelebbi városrésze Oberrad – ahol Adorno gyermekkorában lakott (tehetnének hozzá).³ És mindez mégsem alapvető jelentőségű; a Német Szövetségi Köztársaságot más problémák kínozzák. Induljunk ki abból, amit Hegel a jogfilozófiai előadásaiban mondott: „Hogy *mi van*: ezt kell felfogni, ez a filozófus feladata, mert az, *ami van*, az ész. Ami az egyént illeti, mindenki *korának a gyermeke*; így a filozófia is: saját *kora gondolatokban megragadva*.”⁴ De mi az, „ami van”; mi az, ami az empirikus sokféleségből igazán fontos? Vagy másként fogalmazva: egy adott kornak melyek azok a jelenségei és tendenciái, amelyeket ki kell emelnünk? Először is rögzítsük: túl vagyunk a háború utáni újjáépítésen, létrejött egyfajta jóléti kapitalizmus egy demokratikus berendezkedéssel párosulva. Ilyen körülmények között Adorno a remigráltak első számú kérdését teszi fel: van-e, és ha igen, mekkora esély a nemzetiszocializmus visszatérésére?⁵ Hegel-

hez képest a filozófia feladata most egy kicsit módosul: nem egyszerűen az adott kort kell megragadni, hanem a kort ennek a veszélynek a fényében kell szemügyre venni. Adorno a főművében, a *Negatív Dialektikában* ezt írta: „Hitler új kategorikus imperatívuszt kényszerített a szabadsághiányban szenvedő emberekre: a gondolataikat és a cselekedeteiket úgy kell megszervezniük, hogy Auschwitz ne ismétlődhessen meg, hogy semmi hasonló ne történhessen meg többé.”⁶ Ez azt implicálja, hogy az etikát újra egyesíteni kell a társadalomfilozófiával; de mivel a kategorikus imperatívusz most nem egy generalizálást fogalmaz meg, mint Kantnál, hanem egy tiltást, ezért a társadalomelmélet most negatívvisztikus orientáltságú lesz.

I.

Az alábbi kommentáromban Adorno előadásának harmadik bekezdéséből szeretnék kiindulni: „Itt nem akarok belemenni a neonáci szervezetek kérdésébe. A nemzetiszocializmus tovább élése a demokráciában potenciálisan fenyegetőbb, mint a fasiszta tendenciák tovább élése a demokrácia *ellenében*. A beszivárgás egy objektív jelenség; csak azért térnek vissza kétes alakok a hatalmi pozíciókba, mert a körülmények kedveznek nekik.” Az első két mondat szerves egységet alkot: az elsőben a szerző arról beszél (negatív alakban), hogy mivel akar foglalkozni. Azzal szeretne foglalkozni, ami a legfenyegetőbb. De milyen szempontból? A nemzetiszocializmus visszatérésének szempontjából. Tudjuk: 1959-ben Ludwigsburgban létrehoztak egy szervezetet,⁷ amelynek működése során számos náci bűnözőt sikerült bíróság elé állítani; miközben persze sorozatos támadások keresztültüzében állt. De mik ezek a demokráciában tovább élő nemzetiszocialista tendenciák, amelyek jelenleg csak látenszen és fragmentáltan vannak jelen? És miért kell tőlük tartani? A demokrácia maga nem tud védelmet nyújtani az ellen, hogy a nemzetiszocializmus vagy egy

ahhoz hasonló berendezkedés létrejöjjön. A nagy történelmi példa: a náci diktatúra is egy szerves „fejlődés” végén jött létre a Weimari Köztársaságból. De mielőtt ezeket a tendenciákat szemügyre vennénk, nézzük meg a harmadik mondatot is. Adorno – úgy tűnik – egy nem igazán odaillő gondolatot mond ki: nagyon sokan megúszták a számonkérést, és ma is fontos pozíciókat töltenek be. Ők is a tovább élő tendenciákhoz tartoznak, azok objektív megjelenései. Ma már tudjuk, hogy a náci bűnözők mindenféle megtorlás nélkül karriert csinálhattak a nyugatnémet állam- és közigazgatásban. Volt egy eset, Eduard Dreheré, amely éppen ebben az időben borzolta a kedélyeket. Dreher a háború után a Szövetségi Köztársaság Igazságügyi Minisztériumában a nagy büntetőjogi reform kidolgozásának vezetője volt. 1957 májusában a keletnémet hatóságok hozták nyilvánosságra, hogy az innsbrucki bíróságon legfőbb ügyészként dolgozott, és 1942 és 1944 között három olyan vádat is emelt, amelyek halálos ítélettel végződtek. És éppen 1959-ben az Igazságügyi Minisztérium az akták bekérésével vizsgálni kezdte a Dreherrel szemben megfogalmazott szemrehányásokat. Az ilyen és ehhez hasonló esetek azonban csak valaminek a következményei: annak, hogy a múltat *még* nem sikerült feldolgozni. Ezt érti Adorno azon, hogy az adott körülmények kedveznek ezeknek az embereknek, illetve ezeknek az eseteknek. De melyek ezek a „tovább élő fasiszta tendenciák”? Bonyolult lenne összefoglalni, ezért csak a kiindulópontot szeretném felvillantani. Célszerű lenne abból kiindulni, amit a mindennapokban megfigyelhetünk. „A múlthoz való viszonyban sok neurotikus elem van: a védekezés gesztusai ott, ahol nem is támadnak senkit; erőszakos affektusok ott, ahol ezek nem is indokoltak; az affektusok hiánya a legsúlyosabb dolgokkal szemben; nem ritkán az ismert vagy félig ismert dolgok egyszerű elfojtása.” A külsődleges megfigyelő is jól láthatja, hogy a múlthoz való viszony tele van érzékenységekkel, sok-sok indokolatlan és megmagyarázhatatlannak tűnő reakcióval. Az, hogy a jelenségek szintjén sok a megmagyarázhatatlan, irracionálisnak tűnő reakció, azt mutatja, hogy itt egy neurotikus viszony áll fenn. „A deportálások és tömeggyilkosságok felidézésekor az emberek szívesen használnak enyhítő kifejezéseket és eufemisztikus körülírásokat, vagy üres beszédtereket képeznek; ezt a tendenciát bizonyítja az 1938-as novemberi pogromra általánosan használt, szinte jóindulatú »kristályéjszaka« kifejezés.” Mintha az emberek a borzalmakból visszavenni akarnának, vagy talán még inkább: mintha a borzalmak borzalmasságát nem akarnák tudomásul venni. De Adorno itt feltételezheti, hogy van egy vi-

Theodor W. Adorno

szony ehhez a múlthoz: eltemetni nem lehetett, feldolgozni viszont még nem sikerült. Németországban ezeket a neurotikus vonásokat ebben az időben szívesen nevezték „bűnkomplexusnak”. Ez az elnevezés átvizs valamit az individuális pszichéről a társadalom egészére. És kétségtelen, hogy az átvitel működik: lehet beszélni csoportok és közösségek bűnösségéről is. A „kollektív bűnösség” fogalmának tilalma Adornónál nem azt jelentené, hogy a „bűn” fogalma szigorúan individuális, hanem csak annyit, hogy a lehetőségekhez képest differenciáltan kell kezelni. Az összevethetetlenség így másban áll. Az egyén esetében a bűnösség egy „kóros állapotra” utal, amely implikálja, hogy ezt az állapotot gyorsan le kell küzdeni; a kollektívum esetében azonban ennek más realitása van, az a lehetőség, hogy ez pusztán valami elképzelt, ki van zárva. Nem tartható, hogy „a bűn is csak egy komplexus”, és „kóros [dolog] a múlttal terhelni magunkat, miközben az egészséges és a reális emberek a jelenben és annak gyakorlati céljaiban merülnek el”. Ezzel a pszichés jelenséggel összhangban van az a kapitalizmus objektív struktúrájából adódó sajátosság, amelyet a történelmi tudat összezsugorodásaként szoktak jellemezni. „Hermann Heimpel többször beszélt

arról, hogy a történelmi folytonosság tudata Németországban zsugorodik, ami az én társadalmi meggyengülésének egyik tünete [...]” És most nézzünk is erre néhány példát: „a fiatalabb generáció tagjai gyakran már nem tudják, ki volt Bismarck és I. Vilmos császár”. Adorno sokkal többet és plasztikusabban beszél a pszichés oldalról, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az objektív társadalmi-szociológiai oldalt tekinti meghatározónak.

Mindenesetre a végső kérdés az, hogy hogyan lehetne megragadni azt a vonást vagy tulajdonságot, amely az individuális és a kollektív psziché kapcsán is használható? Adorno erre azt válaszolja, hogy ez a vonás a nárcizmus. „A nárcizmusban az ego önfenntartó funkciója – legalábbis látszólag – megmarad, ugyanakkor el is szakad a tudatosságtól, és átadja magát az irracionalitásnak. Minden elhárítási mechanizmusnak van egy nárcisztikus pecsétje: az ego a maga gyengeségét az ösztönnel szemben, valamint a maga reális tehetetlenségét »nárcisztikus megaláztatásként« éli meg.”⁸ Adorno nem magyarázkodik: az individuális nárcizmusnak a kollektívum szintjén szerinte a nemzeti hiúság felel meg. Ennek a fölkorlácsolása volt a nemzetiszocializmus talán legfontosabb célja vagy stratégiája. A háború végével azonban ez összeomlott. „A kollektív nárcizmust a hitleri rendszer összeomlása súlyosan megrongálta. A kár a pusztító tényyszerűség birodalmában következett be, anélkül, hogy az egyének ennek tudatában lettek volna, és lett volna esélyük a vele való megbirkózásra.” A nárcizmus összeomlott, de az ezzel való tudatos szembenézésre nem került sor.⁹

II.

Adorno nem kevesebbre törekszik, mint a kritikai elmélet új konstrukciójának kidolgozására. Ezért azt szeretném állítani, hogy Adorno tanulmánya mögött egy komplett és nagyszabású elméleti koncepció áll. Ez a koncepció egy kicsit hasonlít Horkheimer eredeti – a 30-as évek elején kidolgozott – elképzeléseihez: az egyes szaktudományokat egy olyan konstrukcióba kell rendezni, hogy az produktív módon tudja értelmezni az adott történelmi-társadalmi szituációt. Jól látható, hogy Adorno most a pszichológiát és a szociológiát próbálja összekötni. És mintha most meg is feledkezne arról, ami a *felvilágosodás dialektikájának* 1944-es előszavában áll. „Követhetőnek véltük a tudomány működését annyiban, hogy munkánk elsősorban speciális elméletek kritikájára, illetve továbbvitelére szorítkozott. Legalább tematikusan igyekezett tartani magát

a hagyományos diszciplínákhoz, a szociológiához, pszichológiához és az ismeretelmélethez.”¹⁰ (Most tekintsünk el attól, hogy ha ez visszatekintés is Horkheimer eredeti programjára, a szaktudományok felsorolása már nem pontos.) Mindenesetre: „Az itt egyesített töredékek azonban megmutatják, fel kellett adnunk ezt a reményt.”¹¹ Mármost a tudományokba vetett bizalmat. Ugyanakkor, ha a *felvilágosodás dialektikájának* konkrét elemzéseit nézzük, akkor azt mondhatjuk, hogy pl. „Az antiszemitizmus elemei” című rész már igenis használ és egymással kombinál szociológiai és pszichológiai teóriaelemeket. „A zsidók ma az a csoport, amely gyakorlatilag és elméletileg magára vonja azt a pusztító akaratot, melyet a hamis társadalmi rend magamagából hoz létre. Az abszolút gonosz abszolút gonoszoként bélyegzi meg őket. Ily módon aztán valóban ők lesznek a kiválasztott nép.”¹² Az utolsó mondat már természetesen erősen ironikus; de abban Adorno biztos volt, hogy a modern antiszemitizmus kimondottan a kapitalizmus terméke. Így az antiszemitizmus bírálata a kapitalizmus bírálatát is implicálja. A múltfeldolgozásról szóló előadásában Adorno azt mondja, hogy az antiszemiták számára a „zsidóság” nem egy olyan konstrukció, amely ilyen vagy olyan tapasztalatokhoz kötődik, inkább a tapasztalás (és az erre vonatkozó képesség) teljes hiányáról árulkodik. De mik voltak azok az új tapasztalatok, amelyek Adornót arra indították, hogy a *felvilágosodás dialektikája* mögé visszalépve újra alkossa Horkheimer eredeti interdiszciplináris koncepcióját?

1950–51-ben az Institut für Sozialforschung csoportkísérleteket végzett, amelyek egy részét Adorno elemezte és értékelte ki. Ezekben rengeteg jegyzőkönyvszerű rész van, amelyek általában megismételnek, illetve fölmondanak előítéleteket, történeteket kreálnak köréjük. Közelebbről tekintve a hátrításnak két alakját fedezhetjük fel: az első, „mi nem is tudtunk ám semmiről”, „nem is hallottunk semmit”. Nézzünk egy példát: „Akkoriban mi még nem sejtettük, hogy ez ilyen méreteket fog ölteni. Meg kell mondanom, hogy én személy szerint soha nem foglalkoztam a zsidókérdéssel, nem tudtam, hogy ez ilyen irányba megy. Azt kell mondanom, hogy mindez csak utólag derült ki. Számunkra ez nem létezett, különben biztosan nem szavaztunk volna rá.”¹³ (Az 1959-es előadásában Adorno ezt mondja: „Igen jelentős azoknak a száma, akik azt állítják, hogy semmit sem tudtak az akkori eseményekről, bár a zsidók mindenütt eltűntek.”) A hátrítás másik alakja az áldozatok hibáztatása. Erre is idézzünk egy példát: „Talán maguk a zsidók is hibásak abban, hogy a különböző népek gyűlölik

őket, mégpedig a tevékenységük természete miatt. Sziléziában például, amikor a lengyelek beköltöztek, a zsidók hamarosan követték őket. A lengyel milícia zárt transzportban, rendőri őrizetben hozta a zsidókat a vonatról a városba. És nyolc nap múlva ezek a zsidók, akik kaftánban, koszosan és rongyosan érkeztek, annyi vagyont loptak már a németektől, hogy üzleteket tudtak nyitni, négyszobás lakásokban laktak [...].¹⁴ Adorno hidegen állapítja meg, hogy az előítéletek ma (az ötvenes évek elején) nagyjából olyan szinten állnak, mint a nemzetiszocialista ideológia kialakulásának kezdetén. Jönnek ezek az előítéletes megnyilvánulások, de van bennük valami szegénylősség, a háttérben egy cenzúra vagy öncenzúra működik. „Tanulmányunk idején az emberek közvetlen megnyilvánulásai gyakran belső cenzúrának voltak kitéve, de biztosan volt egy külső cenzúra is, a félelem a politikai lelepleződéstől. A háború utáni helyzetben a nemzetiszocialista tézisek némileg átformálódtak. A totalitárius tájékoztatás, propaganda és nevelés tizenkét éve alatt végzett indoktrináció túl mélyre hatolt ahhoz, hogy a vereség megszüntesse. És a vereség, a Birodalom bukása az európai uralmi pozícióra való törekvés után nemcsak kiábrándító volt, hanem még legendákat is teremtett a múlt dicsőségéről. De az ilyen fajta meggyőződések csak alkalmanként mernek napvilágra lépni. Legtöbbször olyan problémáknak álcázzák őket, amelyekre Hitler állítólag felhívta a figyelmet, és állítólagos történelmi felismerésekről és hasonlókról fecsegnek [...].¹⁵ Most már kimondhatjuk: ez volt az az empirikus anyag, amelyet Adorno aztán az évtized végén a *Mit jelent: a múlt feldolgozása?* című előadásában feldolgozott, és összegyűrt egy filozófiai koncepcióvá.

De miért kellene Auschwitzról a filozófiának is beszélnie? Könnyen lehetne azt mondani, hogy a szenvedés mindig individuális, és ezért itt igazából a művészetre kell rábízni a szenvedés ábrázolását. És ehhez meg is lehetne találni a megfelelő filozófiatörténeti háttérret. Wilhelm Dilthey a *hermeneutika keletkezése* című 1900-as dolgozatában ezt írta: „Az irodalom mérhetetlen jelentősége a szellemi élettel és a történelemmel kapcsolatos megértésünk számára mármost abban rejlik, hogy az emberi benső egyedül a nyelvben találja meg teljes, kimerítő és objektíve érthető kifejezését.”¹⁶ Ezt az idézetet a következő komponensekre lehet szétszedni. (1) A művészetnek „mérhetetlen jelentősége van” az individualitás ábrázolásában; ezért tulajdonképpen a művészetek jelenítik meg elsődlegesen azt az anyagot, amellyel a szellem- és a történettudományok foglalkoznak.¹⁷ (2) Az individuális dolgokat, alakokat, állapotokat, hangulatokat és fájdalmakat mindig meg-

értjük. „Megértésnek nevezzük azt a folyamatot, melyben egy lelki élet érzékileg adott megnyilvánulásából megismertté lesz.”¹⁸ Szóval nem lehetséges közvetlen megértés: a megértés mindig valamilyen objektivációból lép vissza egy „lelki élethez”, egy individuális alkatához. Itt úgy néz ki, mintha a művészet maga nem megértés lenne; de a művészetet meg lehet érteni. És ez lenne a hermeneutika kiemelt feladata. (3) Úgy tűnik, hogy a szóban forgó objektiváció elsődlegesen nyelvi; hogy a nyelv minden objektiváció legmélyebb rétege. De akkor a műalkotások maguk is objektivációk: a lelki állapotok objektivációi. És mivel az objektiváció elsődleges közege a nyelv, ezért az irodalom lesz a *par excellence* művészet. (Még maga Adorno is egy 1956–57-es nagy tanulmányában a nyelv és a zene strukturális hasonlóságáról beszél.¹⁹) A művészi „megismerés” abban különbözik a tudományostól, hogy a művészetben minden megmarad az egyediség állapotában, de a tudománynak tovább kell lépnie az általánosság felé. „Ennyiben a [szellemtudományok] biztonságuk tekintetében attól függenek, hogy általánosság-értvényűvégre emelhető-e az egyedi megértése.”²⁰ Nagyjából ez a különbségtevés áll Adorno elemzéseinek háttérében is. Auschwitz szenvedéseit nem elég egyedül az egyediség szintjén közvetíteni és ábrázolni. Kicsit leegyszerűsített és nagyon sarkalatos, amit Adorno Anne Frank naplója kapcsán mond: „Valahol hallottam egy nő történetét, aki megnézte Anne Frank naplójának dramatizált előadását, és utána megdöbbenve mondta: de ezt a kislányt legalább életben hagyhatták volna.” Auschwitz egy tömegpusztítás, az egyes esetek kiemelése, sérti a többi halott méltóságát, azoknak a méltóságát, akik csak közönséges vagy egyszerű emberek voltak, akiknek a személyisége és az élete egyedi volt ugyan, de nem lehet, vagy nehéz „szívhez szólóan” prezentálni. Ettől persze nagyon fontosak a művészi prezentációk. „Az ilyen megfigyelésekben [meggondolásokban] az a csapda, hogy az Anne Frank-darab és hasonló előadását nem lehet és nem is szabad ellenezni, mert a hatásuk [...] mégiscsak a jó ügyet szolgálja.” Ebben most számunkra az a fontos, hogy a filozófiának alapvető szerepe van a múltfeldolgozásban, mert a tömeggyilkosságok tömegszerűségében rejlő általánosságot csak a filozófia tudja megragadni.²¹

III.

Már idéztem Adorno 1959-es előadásának alap gondolatát: „Itt nem akarok belemenni a neonáci szervezetek kérdésébe. A nemzetiszocializmus tovább

élése a demokráciában potenciálisan fenyegetőbb, mint a fasiszta tendenciák tovább élése a demokrácia ellenében.” A demokrácia ellenében létrejövő mozgalmakkal nem kell foglalkozni, mert az intézményrendszer képes ezeket izolálni és marginalizálni.²² De annál veszélyesebbek a demokrácia mélyén meghúzódó fasiszta vagy autoriter tendenciák. Adorno előadása arról szól, hogy a filozófiai műfeldolgozás hogyan tud ezzel szembe szegülni. A filozófia így elsődlegesen a demokrácia stabilizálójaként jelenik meg. Ha nagyon sarkítani akarunk, akkor azt mondhatjuk, hogy a nemzetiszocializmus után a műfeldolgozás nélkül nem lehetséges a demokrácia, pontosabban a demokrácia nem lehet tartós. A német demokrácia (ekkor még) meglehetősen ingatag: „A demokrácia még nem honosodott meg annyira, hogy az emberek valóban a saját ügyükként éljék meg, és a politikai folyamatok szubjektumaiként ismerjék fel önmagukat. Úgy tekintenek rá, mint egy rendszerre a többi között [...]” Adorno félelmei a Weimari Köztársaságra vannak szabva: az instabil demokrácia a benne lévő, a kisebbségekre (elsősorban a zsidóságra) irányuló indulatokon keresztül mehet tönkre, és torkolhat (demokratikus úton) egy emberiségellenes diktatúrába. Most, a második világháború után jobbak az esélyek, de vajon mi lesz, ha a gazdasági fellendülésnek vége lesz, ha a társadalom életében különböző problémák merülnek fel. A negatívumok és a veszélyek hangsúlyozása után azt azonban Adorno elismerően leszögezi: „Mint mondtam, sok minden szól amellett, hogy a demokrácia, mindennel együtt, ami vele tételezve van, az embereket most jobban megragadja, mint a weimari korszakban.” Ma azt mondanánk, hogy a demokrácia tartóssága és szilárdsága a műfeldolgozó diskurzuson múlik. És ez a diskurzus identitáskonstituáló jelentőségű lett. Természetesen voltak csúcspontjai és krízispontjai: a 68-as diákmozgalmak, a történész vita (1986), a német egyesülésről szóló vita (1990), Martin Walser híres beszéde a Paulskirchében (1998), majd végül következett az emlékezetkultúrában kialakult rossz közérzet tematizálása. Ennek legfontosabb műve: Aleida Assmann 2013-ban megjelent *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention* című könyve.²³ Erről írta Martin Sabrow: „Az 1986 utáni két évtizedben új szövetség alakult ki a tudomány és a politika között, amely történelmi jelentőségűnek mondható; ezt a múlt feldolgozása, és nem pedig az elfojtása jellemzi. Az az általánosan elfogadott nézet az alapja, hogy Németország diktatórikus múltja különleges felelősséget ró a jelenre és a jövőre. A felejtésről az emlékezésre való áttérés ma Németországban politikai elv. Olyan történel-

mi-politikai konszenzust képvisel, amelynek figyelmen kívül hagyása kiközösítéshez vezethet [...]”²⁴ Adorno életművének hallatlan aktualitását mutatja, hogy a demokráciát – valóban nagy valószínűséggel – a műfeldolgozás sikerének köszönhetően sikerült fenntartani. „Vitathatatlan, hogy [...] a múlton még nem sikerült túllépni” – írta Adorno a műfeldolgozás-tanulmányban, és idéztük a mottóban. Ma már, és ezt elsősorban a rossz közérzetről szóló vitából tudjuk, az emlékezés ritualizálása veszélyeket rejt magában (és ellene való lázadásokat indíthat el). Ezért a műfeldolgozás sohasem zárulhat le, és mindent meg kell tenni azért, hogy eleven maradjon.

Magyarországon viszont a műfeldolgozás elmaradt, és a demokráciát sem sikerült fenntartani; és talán éppen ezért. 1989-ben Márton László írta a *Kiválasztottak és elvegyülők* című nagyesszéjében: „A felelősségteljes igazságszolgáltatás a nemzet egészében s a kölcsönös megbékélésre vezető, felelősségteljes katarzis a lelkekben, amelynek a második világháborút követő évek során kellett volna végbemennie, elmaradt.”²⁵ Talán érthető, hogy mindjárt utána következett egy nagy lebénelés; a háború utáni politikai vezetés a magyar állam felelősségét megpróbálta tovább tolni a magyarországi németekre: elkezdődtek a kitelepítések. (Ugyanakkor a magyar állam számára a zsidók elhurcolása és halálba küldése, valamint a németek kitelepítése egy és ugyanazt a célt szolgálta: a magyar életbe és kultúrába „betolakodók” kirekesztését. A németek kitelepítése ott kezdődött, ahol a zsidók elhurcolása befejeződött.) Mindez tehát rosszul indult, és aztán néhány év múlva következett a kommunista diktatúra. Márton László sorai alapján azt mondhatjuk, hogy az adornói tétel meg is fordítható: nemcsak a műfeldolgozásra van szükség a demokráciához, hanem a demokráciára is a műfeldolgozáshoz. (Adorno mintha ebből sejtett volna valamit, amikor ezt mondja: „A mai fasiszta vágykép kétségtelenül összeolvad az úgynevezett elmaradott országok [...] nacionalizmusával.”) A kemény és a puha diktatúra körülményei között nem lehetett beszélni a magyarországi zsidóság szenvedésének és elpusztításának immanens támasztékairól: a masszív zsidóellenes belső közhangulatról. Kende Péter írja, szintén 1989-ben: „A 20. században a magyarországi zsidóság egyszerre csak arra ocsúdik fel, hogy amit ő hibátlan és százszázalékos beolvadási teljesítménynek könyvelt el a maga részéről, azt a keresztény környezet – látszólag minden ok nélkül – elviselhetetlen betolakodásnak vette, s olyan, a nemzet létét, minőségét veszélyeztető térfoglalásnak, amelyet sürgősen határok közé kell szorítani.”²⁶ (Kende Péter beszél ugyan a zsidók és a németek

asszimilációjának különbségeiről, de ez a megállapítás nagyjából mindkét csoportra igaz.) A szocializmus ezt a problémát úgy kezelte, hogy egy amnéziás fátylat terített rá. Hallgassunk róla, ne beszéljünk róla, így próbáljuk a problémát elfedni, semmissé tenni. „1956 előtt, s még utána is évekig, azt a szót kimondani, hogy »zsidó«, gyakorlatilag tilos vagy nagyon veszélyes volt; valakit nyilvánosan zsidónak titulálni, kimerítette a faji uszítás vétességét. Még a zsidóellenesség tényét is csak körülírva volt szabad megbélyegezni, ha ugyan a dolog egyáltalán a hírközlés szintjére jutott.”²⁷ Ez a „tilos róla beszélni”, „tilos a zsidó szót is kiejteni” nem a probléma megoldásához, hanem az elfojtásához vezetett. Az elfojtás alatt viszont a közvélekedés nem változott. Ha lennének mélyinterjúk vizsgálataink, akkor azok valószínűleg azt mutatnák, hogy a negyvenes évek vége és a nyolcvanas évek vége között a zsidókkal szembeni előítéletek szignifikánsan nem csökkentek. És ami így kiszorult a nyilvános beszédből, az visszaszorult a magánéletbe, a családokba, a baráti társaságokba, a kocsmái beszélgetésekbe. De történt még valami: kialakult az előítéletekre vonatkozó, azokra utaló, jelzésszerű beszédmód. Ne mondjuk ki nyíltan, de mégis mindenki számára egyértelmű legyen, hogy miről van szó. Létrejött egy hazug és őszintétlen kommunikáció; és az csak optimista remény volt, hogy ez a beszédmód valahogy lokalizálható és izolálható lesz. Ez azonban nem is olyan egyszerű. A szóban forgó beszédmód szétterül, és néha tényleg elveszti a maga címzettjeit: a „tudjuk, hogy kik”-ről, a világ folyását meghatározó nagy nemzetközi erőkről van szó, vagy csak folyamatosan a „mögötte állásról”, esetleg kijelölnek egy személyt, akihez olyan tulajdonságokat rendelnek hozzá, amelyeket az előítéletek általában a zsidókhöz kötnek. Vagyis létrejön a rejtett zsidózás kulturálatlan kultúrája. Ez a közélet legnagyobb métegye. És ez ellen már nagyon nehéz küzdeni: ilyen körülmények között a filozófia elsődleges feladata a nyelvi leleplezés lenne; vagy Esterházy Péter szavaival: egy kis magyar pornográfiára lenne szükség.²⁸ Esterházy abszurd mechanizmusokat írt le, elsődlegesen a nyelv elemzésén keresztül. Most is valami ilyesmire lenne szükség, a rejtett, rejtőzködő és sokszor szétmosódott antiszemitizmus feltárására. Márton László sorai a magyar történelem második világháború utáni legjelentősebb fordulópontja körül íródtak: „A magyar nemzet nem mondhat le arról, hogy tiszta legyen a lelkiismerete. Márpedig a magyar zsidóság tragédiája mindmáig a nemzeti lelkiismeret egyik legsúlyosabb teherképe. Ettől végre meg kell szabadulni. Mégpedig méltó módon kell, mert csakis így lehet szabadulni

tőle. Elmondható tehát [...], hogy nem elsősorban elégtételről vagy megbocsátásról van szó, hanem a nemzeti lelkiismeret megtisztulásáról.”²⁹ Ez az idézet az adornói koncepció szellemiségét követi. Az igaz, hogy 1990 körül nagyon fontos írások születtek, mély és felkavaró tanulmányok sora látott napvilágot, de a közvélekedést átforgató, a köznapi tudatba beágyazott diskurzus nem bontakozott ki. Egy ilyen diskurzusra, ha a magyar demokráciának a jövőben még bármiféle esélyt akarunk adni, feltétlenül szükség van. De ennek legalább három súlyos akadályozó tényezője van. (1) A diktatúra egymásra halmozódó hullámai vagy nem teszik lehetővé egy ilyen diskurzus kialakulását, vagy transzformált módon éppen hogy fenntartják az előítéleteket. (2) A német múltfeldolgozás elindulásához képest történt valami: az a klasszikus értelmiségi szerep, amelyet pl. Adorno és mások képviseltek, problematikussá vált, illetve eltűnt.³⁰ (3) A magyar kulturális életben a filozófiának nincs olyan tradicionális szerepe, mint a német szellemi világban. Pedig, ha hihetünk Adornónak, filozófia nélkül sem a múltfeldolgozás nem lehet sikeres, sem a demokrácia (majdani jövőbeli stabilizálására) nincs esély. Itt (Magyarországon) a múltfeldolgozás előtt előbb a múltfeldolgozás feltételeit kellene megteremteni. És az sem lenne kis munka.

JEGYZETEK

- ¹ Az előadás a *Deutscher Koordinierungsrat der Gesellschaften für Christlich-Jüdische Zusammenarbeit* rendezvényén hangzott el. Ezt a szervezetet 1949. november 10-én alapították, amerikai mintára, és a *National Conference of Christians and Jews* (NCCJ) támogatásával.
- ² Sztáni ithon a Vasasban játszott; 1956 októberében a magyar ifjúsági válogatott tagjaként Angliában turnézott, ahonnan nem tért vissza.
- ³ <https://www.youtube.com/watch?v=rbrvaAARMqA>
- ⁴ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Fordította: Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 21.
- ⁵ Leo Löwenthal mesélte 1988-ban (ő volt az egyetlen a frankfurti iskola nagy öregjei közül, akivel még személyesen találkozhattam), hogy ahányszor csak az USA-ból Frankfurtba érkezik, mindig a repülőtérhez legközelebbi szállodában vesz ki szobát, mert sohasem lehet tudni, mikor kell sürgősen menekülni.
- ⁶ Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*. 6. kötet. Frankfurt, Suhrkamp, 2003, 358.
- ⁷ A neve: *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Gewaltverbrechen*.
- ⁸ Theodor W. Adorno: *Zum Verhältnis von Soziologie und Psychologie*. In: Uő: *Gesammelte Schriften*. 8. kötet. Frankfurt, Suhrkamp, 2003, 72–73.

- ⁹ Adorno után Lasch úgy próbálta a „nárcizmust” társadalmi kategóriaként használni, hogy azt állította: a fejlett kapitalista társadalmakat éppen ennek elterjedése jellemzi. „A pillanatnak élni, ez fűti ma az embereket – magunknak és nem az elődöknek, és nem az utódoknak. Egyre kevésbé érezzük, hogy részei vagyunk a történelem folyamának, láncszemek a múltbeli és a jövő felé tartó nemzedékek sorában. A történelmi érzék elhalványulása, de a leginkább az, hogy mind kevésbé számolunk az utókorral – ez különbözteti meg a hetvenes évek szellemi válságát a millenniumoknak a felszínén talán hasonló, heves vallási megnyilvánulásaitól.” Christopher Lasch: *Az önínádat társadalma*. Fordította Békés Pál. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1996, 18.
- ¹⁰ Max Horkheimer – Theodor W. Adorno: *A felvilágosodás dialektikája*. Fordította Bayer József és mások. Budapest, Gondolat–Atlantisz–Medvetánc, 1990, 11.
- ¹¹ Uo.
- ¹² I. m. 201.o.
- ¹³ Theodor W. Adorno: *Gesammelte Schriften*. 9/2. kötet. Frankfurt, Suhrkamp, 2003, 157.
- ¹⁴ I. m. 284–285.
- ¹⁵ I. m. 263–264.
- ¹⁶ Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Fordította: Erdélyi Ágnes. Gondolat Kiadó, 1974, 474–475.
- ¹⁷ 1957-ben jelent meg Lukács György a *különösség mint esztétikai kategória* című munkája, amelynek centrális tézise az volt, hogy Diltheynek nincs igaza: minden műalkotásban összeolvadnak individuális és általános mozzanatok: „A műalkotás-egyéniség ugyanis különös: művészi általánosítása minden egyedit felel meg a különösségbe, s minden általánost különösként – jelképként – testesít meg. És bizonyára nem szükséges részletesen fejtegetni, hogy ha a művet azzal a valósággal hasonlítjuk össze, amelynek meg kell felelnie, akkor ugyancsak egy különösséget feleltetünk meg egy másik különösségnek.” Fordította Erdélyi Ágnes. Budapest, Magvető Kiadó, 1985, 286.
- ¹⁸ Dilthey: i. m. 190.
- ¹⁹ Theodor W. Adorno: Fragment über Musik und Sprache. In: Uő: *Gesammelte Schriften*. 16. kötet. Frankfurt, Suhrkamp, 2003, 251–255.
- ²⁰ Dilthey: i. m. 472.
- ²¹ Ha már az 1959-es évet kiemeltük, el kell mondani, hogy ebben az évben jelent meg Günter Grass *A bádogdob* című regénye, amely a német múltfeldolgozó irodalom kiemelkedő alkotása. A regényt Volker Schlöndorff filmje általánosan ismertté tette. Négy évtizeddel a mű megírása után Grass e regényéért kapta meg a Nobel-díjat. Adorno az írott életművében Grass nevét egyetlenegyszer sem említette.
- ²² Amikor 1967-ben Adorno a szélsőjobboldali mozgalmakról beszél, akkor rosszul idézi a maga tanulmányának alap gondolatát: „1959-ben tartottam egy előadást, »Mit jelent: a múlt feldolgozása?« címmel, amelyben azt a tézist dolgoztam ki, hogy a jobboldali radikalizmus azzal magyarázható, hogy a fasizmus társadalmi előfeltételei még mindig fennállnak.” Theodor W. Adorno: *Aspekte des neuen Rechtsradikalismus*. Berlin, Suhrkamp, 2019, 9.
- ²³ Magyarul: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában*. Beavatkozás. Fordította Huszár Ágnes. Budapest, Múlt és Jövő, 2016.
- ²⁴ Martin Sabrow: Das Unbehagen an der Aufarbeitung. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2009. január 12.
- ²⁵ Komoróczy Géza (szerk.): *Zsidók a magyar társadalomban*. II. kötet, Budapest, Kalligram, 2015, 731.
- ²⁶ I. m. 719.
- ²⁷ I. m. 725.
- ²⁸ A mű erősen meglepte a korabeli kritikát. Imre László írta: „Mint a korábbi Esterházy-művekben, itt is találkozhatsz a legkülönbözőbb helyekről (a Bibliától slágerszövegig) származó provokatív [...] vagy humoros [...], komolyan vett [...] vagy félig komolyan vett [...], illetve nagyon is komolyan vett idézetekkel. Ez utóbbinak jellegzetes példája Németh László citálása: »A lebecsülés jogos lehet, mint ítélet, de nem lehet az mint magatartás. Országunk mint hely lehet elmaradott, számalomra méltó, mint működésünk kijelölt helye minden terek közül a legfontosabb.« Az idézés itt intés és vallomás.” Imre László: Esterházy Péter: Kis magyar pornográfia. *Tűzhatár*, 1985/3., 91.
- ²⁹ Komoróczy Géza (szerk.): i. m. 745–746.
- ³⁰ Ennek elméletét Foucault nyomán Jean-François Lyotard dolgozta ki. „Lyotard [...] abból indul ki, hogy az értelmiségi ma már nem tud azonosulni az egyetemes szubjektumokkal. Sok németországi kritikai értelmiségi vel ellentétben azonban ő nem katasztrófa-ként tekint az egyetemesség eszméjének felbomlására, hanem lehetőségként, hogy megszabaduljunk a totalitástól, és végre eljussunk a kritikai intelligencia új önértelmezéséhez.” <https://www.paw.sagen.at/gesamtverzeichnis/forum/grabmal-des-intellektuellen/>

